

*Садырова З.Т.***ТҮРК РУН ЖАЗУУЛАРЫ – ЭТНОСТУК МАДАНИЯТТЫН
БАЙЫРКЫ ЭСТЕЛИГИ***Садырова З.Т.***ТЮРКСКАЯ РУНИЧЕСКАЯ ПИСЬМЕННОСТЬ – ДРЕВНИЙ
ПАМЯТНИК ЭТНИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ***Z.T. Sadyrova***TURKIC RUNIC WRITING - AN ANCIENT MONUMENT
OF ETHNIC CULTURE**

УДК: 9:947.1(575.2)02:390(575.2)

Макалада байыркы түрк тилинде жазылган эстеликтер Борбордук Азияда жана Сибирде түзүлгөндүгү белгиленет. Аталган аймактарда эрте орто кылымдар мезгилинде чыгыш жана батыш түрктөрдүн, түргөштөрдүн, карлуктардын, байыркы уйгурлардын, енисей кыргыздарынын мамлекеттери жайгашып турган. Ал эми Орхон-Енисей тили бир канча локалдык-хронологиялык варианттарда орхон, Чыгыш Түркөстан, Енисей, Талас, Алтай жана башка эстеликтерде сакталып калган. Ошондой эле макалада байыркы рун жазмасынын таралыш акактары жана бул жазуунун Борбордук Азиядагы, Түштүк Сибирдеги түрк тилдүү элдердин этностук-маданий турмушундагы ролу баса белгиленди.

Негизги сөздөр: Борбордук Азия, руникалык эстеликтер, түрк рун жазуусу, этностук-маданият, Орхон-Енисей жазма эстеликтери, Талас жазуу эстеликтери.

В статье отмечается, что памятники, написанные древнетюркским письмом были созданы в тех областях Центральной и Средней Азии и Сибири, в которых в раннем Средневековье располагались государственные образования восточных и западных тюрков, тургешей, карлуков, древних уйгуров, енисейских кыргызов. Орхон-Енисейский язык существовал в нескольких локально-хронологических вариантах, соотносимых с такими территориальными группами памятников, как орхонские, восточно-түркөстанские, енисейские, таласские, алтайские и некоторые другие. А также в статье рассматриваются ареалы распространения древнего рунического письма и роль данного письма в этнокультуре тюркоязычных народов Центральной Азии и Южной Сибири.

Ключевые слова: Центральная Азия, рунические памятники, тюрко-руническая письменность, этническая культура, Орхон-Енисейские письменные памятники, таласские письменные памятники.

The article notes that the monuments written by the ancient Turkic letter were created in those areas of Central and Siberia, in which in the early Middle Ages were located the state formations of the Eastern and Western Turks, the Turgesh, Karluk, ancient Uigurs, Yenisei Kyrgyz. The Orkhon-Yenisei language existed in several local-chronological variants, correlated with such territorial groups of mo-

numents as the Orkhon, East Turkestan, Yenisei, Talas, Altai, and some others. The article also covers the distribution of the ancient runic letters and the role of this letter in the ethnoculture of the Turkic-speaking peoples of Central Asia and Southern Siberia.

Key words: Central Asia, runic monuments, Turkic-runic writing, ethnic culture, Orkhon-Yenisei written monuments, Talas written monuments.

Байыркы түрктөрдүн жазма адабий тилинин түрк цивилизациясындагы өзгөчө орду жана жазуунун колдонулган кылымдардагы тарыхый кырдаал менен шартталган маданий баалуулугу зор.

Түрктөрдүн эзелки бабалары – хундар кытай иероглифтерин өздөштүрүүдөн тышкары, өз алдынча пиктографиялык усулдагы жазма маданиятына ээ болгондугун табылган жазма эстеликтер далилдейт.

Бул жазманын айрым элементтери, кийинчерээк Улуу Түрк каганатынын (552-744-жж.) тушунда, тамга усулу менен сириялык жана башка тамгалардын таасиринен улам өрчүп чыккан орто кылымдык түрк жазмасына өз алдынча белги катары киргизилген. Мындай тамгада жазылган мурастар, тарыхта айтылуу руна түрүндөгү орхон-енисей жазма эстеликтери деген аталыш менен белгилүү.

Өз ара маданий алакалардын өнүгүшүндө, көчмөндөрдүн талаа маданиятынын элементин түзгөн байыркы Орхон-Енисей рун түрк жазуу эстеликтери өзгөчө орунда турат. Алар VII-XII кк. таандык Монголия, Түштүк Сибирь, Орто Азия аймактарынан табылган түрк тилдүү элдерге тиешелүү жазуу эстеликтер экендиги маалым.

Орхон-Енисей түрк-рун жазууларын В.В. Радлов [15], В. Томсен [23], П.М. Мелиоранский [14], С.Е. Малов [11, 12, 13], Х.Н. Орхун [24], И.А. Батманов [3, 4], Т. Текин [25], А.М. Щербак [22], А.С. Аманжолов [1, с. 76-87] сыяктуу ж.б. түркологдор тилдик өзгөчөлүктөрүн гана эмес, түрктөрдүн социалдык жана маданий турмушун изилдөөдөгү жана окуп-үйрөнүүдөгү маанилүү булак экендигин далилдешти. Жазуулар

ачылып, бул багытта бир катар изилдөөлөр жана эмгектер жарык көргөндөн бери кыйла мезгил өткөндүгүнө карабастан, бул багыттагы изилдөөлөр актуалдуу маселелердин катарында турат. Бул аралыкта Тоолуу Алтай, Хакасия, Тува, Моңголия аймактарынан, Кыргызстандын Талас өрөөнүнөн, Кочкор жергесинен дагы жаңы эстеликтер табылды [18, с. 68-73]. Бул эстеликтердин тексттери көлөмдүү болбосо да, белгилүү даражада байыркы түрк тилдеринин сөздүк курамын толуктоодо, айрым тарыхый окуяларды калыбына келтирүүдө маанилүү булак катары эсептелери талашсыз [9, 6-б.].

Илимдеги “орхон-енисей жазуусу”, же “байыркы түрктөрдүн рун жазуусу” деген аталышы шарттуу. Себеби, эстеликтер алгач Орхон, Енисей дарыяларынын алабынан табылгандыктан “орхон-енисей жазуусу” деп аталып калган. Ал эми “түрк рун жазуусу” деген түшүнүк XVIII к. 70-жылдарында П.С. Паллас, Түштүк Сибирдеги жазуу чегилген таштардын альбомун жарыялап, аны байыркы замандарда Енисей алабында жашап, кийин батышка оогон *гот* (азыркы Скандинавия элдеринин бабалары) урууларына таандык рун жазуулары болушу мүмкүн деген жоромолдон улам айтылып калган. “Түрк” аталышы бул жазуулар түркчө экендиги аныкталгандан кийин кошулган [9].

Борбордук жана Орто Азияда жашаган түрк элдеринин тарыхында Орхон-Енисей жазуусу негизги орунда турат. Көчмөн калктардын ичинен тарыхта өзүлөрүнөн кийин жазуу калтырган эл жокко эсе. Демек, Орхон-Енисей эстеликтери байыркы түрк элдеринин дүйнөлүк маданиятка, цивилизацияга кошкон чоң салымы катары эсептелет. Белгилүү түрколог С.Е.Малов: “... бул жазуу эстеликтеринен айрыкча этнографиялык көп маалыматтарды алууга болот. Биз үчүн эстеликтердин тилдик материалдары өзгөчө баалуу” [13, с. 12] - деп белгилеген.

Таш бетине түшүрүлгөн бул эстеликтер, биринчиден, байыркы түрк урууларынын саясий-социалдык институттары, экономикалык-чарба абалы жөнүндө толук кабар берсе, экинчиден, алардын VII-X кк. Тилдик өзгөчөлүктөрүн аныктоого, изилдеп үйрөнүүгө негиз болууда.

Эстеликтердеги тамгалардын жазылышын, графикасын салыштыруу аркылуу В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, С.Е.Малов жана И.А.Батманов өндүү окумуштуулар Енисейдеги жазуулар Орхондогу жазууларга караганда алда канча эрте болгондугун белгилешет. Чындыгында Талас, Енисей түрк рун жазууларында тамгалардын жөнөкөй, кооздолбостон чегилгендиги байкалса, Орхондогу түрк-рун жазууларынын графикасы бир топ өркүндөтүлгөн [5]. Сөз ажырымдары даана чектелген. Демек, жазуунун

алгач калыптана башташы VI-VII кк. Талас, Кочкор, Енисейдеги жазууларга салыштырмалуу VIII кылымда, Орхонго жеткен мезгилдерде рун жазуусу алда канча өркүндөтүлгөн, тексттердин көлөмү дагы көбөйгөнүн билебиз. Ушундан улам түрк рун жазуусу Орто Азияда жаралып, андан кийин Енисей, Орхонго жеткен деген пикир туура.

Байыркы түрк рун жазуусунун таралыш аймактарына: Орто Азия, Чыгыш Түркстан, Тоолуу Алтай [11], Енисей, Моңголия, Чыгыш Европа кирет. Мындай жазуу эстеликтери Кыргызстандын Талас өрөөнүндөгү Айыр-Там-Ой, Кырк-Казык, Терек-Сай, Ачык-Таш жана Куру-Бакайыр деген жерлеринен, Ысык-Көлдүн Кой-Сарысынан, Нарын дубанындагы Кочкор районуна караштуу Сүттүү-Булак кыштоосунун жака-белинен табылган.

Жазуулар негизинен кой таштардын беттерине, аска таштардын боорлоруна, жыгач таякчаларга жазылган. Ферганадан керамика жана металлга чийилген түрк рун жазуулары табылган.

Түркологиянын тарыхында XVIII кылым Орхон-Енисей түрк рун жазууларынын ачылышы менен белгилүү болгон [19]. Орхон-Енисей түрк жазуу эстеликтери жөнүндөгү алгачкы маалымат 1260-жылы (658 хижра жылында) Персия тарыхчысы Мухаммад Жувейнинин “Тарих-и Жахангуш-ай” (“Дүйнөнү жеңип алуучунун тарыхы”) аттуу эмгегинде жазылган. Анда Ордо-Балык сарайынын урандысынын бет маңдайында жазуусу бар сомдолгон ташты өзү көргөндүгү эскерилет [8, 30-б]. Жувейнинин бул жазганы байыркы түрк жазуусу жөнүндөгү алгачкы маалымат болуп эсептелет.

XVIII к. башынан тарта рун жазма эстеликтери табылган жерлер так белгилене баштайт. Полтава согушунда туткунга түшкөн швед офицери Филипп-Иоганн Страленберг Сибирде 1709-жылы сүргүндө жүргөндө жергиликтүү элдердин тарыхына, этнографиясына, географиясына, тилдерине өтө кызыгат. Уйбат суусунун Енисейге куйган жеринде, суунун оң жак жээгинде ташка чегилип жазылган, эч ким окуй албаган рун жазмаларынын бардыгын 1730-жылы Стокгольмдо чыккан эмгегинде жазат.

Сибирге 1720-1727-жылдары саякатка келген Данилл Готлиб Миссершмиддин күндөлүгүндө бир нече рун жазууларынын кол менен тарткан сүрөттөрү сакталып калган. Енисейдеги Миссершмиддин экспедициясы ачкан бул жазууларга зоолог-саякатчы П.С.Паллас өтө кызыгып, аларды жыйнап, системалаштырып, жарыялаган. Анын “Записки о сибирских древностях” деген макаласы “Сибирский вестник” журналына жарыяланат. Макаланы латын тилине академик Ф.И. Круг которуп, китеп кылып чыгарат. Аталган эмгек менен таанышкандан кийин батыш

европалык окумуштуулардын арасында рун жазуусу кайсы тилде жазылган, кайсы элге таандык деген талаш-тартыш башталат. Алардын ичинен француз ориенталисти Абель Ремюза гана жазуу байыркы түрктөрдүн жергесинде болгон соң, башка элдин рун тамгасына окшоштуруу чындыкка кошпостугун белгилеген.

1842-1891-жылдар аралыгында Түштүк Сибирден И.С. Боголюбский менен А.В. Андрианов рун эстеликтерин табышып, Минусинскдеги Мартьяновдун мезейине өткөрүшкөн.

1889-жылы Н.М. Ядринцевдин атайын уюшулган экспедициясы Орхон-Енисей жазууларын иликтөөгө алат. 1891-жылы Онгин суусунун жээгинен Онгин жазуу эстелиги табылган.

Орхон дарыясынын жээгиндеги Кошо-Цайдам деген жердеги байыркы Кара-Баласагын шаарынын урандыларынын жанынан көрүстөнгө коюлган Күл-Тегин, анын тууганы Билге-Каганга (Могилян-Каганга) арналып орнотулган эки көлөмдүү эстелик табылган.

Эч ким окуй албаган сырдуу жазууларды даниялык тилчи окумуштуу Вильгельм Томсен (1842-1927), экинчиси орус түркологу В.В. Радлов (1837-1918) чечмелеген.

1896-жылы В.А. Каллаур жана мугалим Гастев Талас өрөөнүнөн рун жазуусу бар 6 эстеликти табышат. Бул эстеликтерди өз учурунда Г.Гейкель, В.В. Радлов, Ю. Немет, П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов, Х.Н. Оркун өңдүү түркологдор окуп жарыялашкан.

Тонюкукка арналган эстеликти Сибирде саясий сүргүндө жүргөн саякатчы Д.А. Клеменц менен жубайы Е.Н. Клеменц 1897-жылы Моңголиянын борбору Улан-Батордун түштүк-чыгышындагы Баин-Цокто деген жерден табышкан. Эстеликти В.В. Радлов окуп, 1899-жылы жарыялаган.

Орхон-Енисей түрк жазуу эстеликтерин окуу, транскрипциялоо, жарыялоо, изилдөө иштеринин дагы бир баскычка көтөрүлүшү көрүнүктүү орус түркологу, профессор Сергей Ефимович Маловго таандык [11, 12].

Кыргызстанда табылган байыркы түрк жазуу эстеликтерин кайрадан чогултуп, жоголгондорун таап, жаңыларын ачып, аларды окуп, системалаштырган академик И.А.Батманов [3,4] болгон. Кийинки Кыргызстандык изилдөөчүлөр өзгөчө Ч.Жумагулов [5] жана К.Конкобаев [8] ж.б. бул багытта маанилүү изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Орхон-Енисей, Талас рун жазууларынын транскрипциясы жана кыргыз тилиндеги толук котормосу түрколог С.Сыдыковдун [17] жетекчилиги менен ишке ашкан.

1896-жылдан 2008-жылга чейин Кыргызстан-

дын аймагынан 46 байыркы түрк жазма эстеликтери табылган. Анын ичинен он сегизи Талас өрөөнүндө, төртөө Ысык-Көлдө, жыйырма төртү Кочкор өрөөнүндө жайгашкан. Талас өрөөнүндөгү он экиси сай таштарда жазылган. Мындан тышкары бирөө жыгач таякчага, бирөө таш маскага калгандары аска таштарга жазылган. Кочкордогу жазуулардын бардыгы аска-таштарга чегилген. Ал эми Ысык-Көлдөгү жазуулардын үчөө аска ташта болсо, кийинки табылган жазуу сай ташта табылган [6, 407-б.].

Чыгыш түрктөрүнүн жазма салты [20, 246-249-бб.] кийинчерээк согду жазмасына негизделген уйгур жазмасына өткөн. Бул жазманы Борбордук Азиядагы түрк калктары IX-XVI кк. колдонушкан. Ислам дүйнөсүнө чейин эле чыгыш түрктөрүнүн жазма маданиятынын бай тарыхына ээ болгондугу күмөн туудурбайт [7]. Бирок, орхон-енисей жазмасынан уйгур жазмасына өтүүнү, академик В.В. Бартольд “артка бир кадам чегинүү” катары баалаган. Себеби уйгур жазмасындагы тамгалар, түрк тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн жетиштүү деңгээлде чагылдыра алган эмес [21].

XI к. Чүй жана Талас өрөөндөрүндө Самаркандан I чи миң жылдыктын ортосунда көчүп келген жана түрктөшүп кош тилде сүйлөгөн иран тектүү калк согдулуктар (“согдактар”) жашаган. Алардын жазма маданияты да согду-түрк этномаданий алакаларына данакерлик кызмат өтөгөн [10, 215-273-бб.].

Карахандар каганатындагы түрк калктары аталган доорлордо ислам динин кабыл алуу менен орток араб жазмасын да кеңири өздөштүрүп башташкан. Демек, теңир-тоолук түрктөр бир эле мезгилде араб, уйгур, сириялык жана согду жазууларынын диний, маданий жана тарбиялык багытына жараша өздөштүрүп колдоно гана билбестен ал тилдерде чыгармаларды да жаратышкан.

Түрк калктарынын жогоруда аты аталган аалымдары XI к. тек гана араб же фарсы тилдеринде эмгек жазууга салым кошпостон, “мусулмандык чөлкөмдөрдөгү” элдерге түрк элинин тарыхы, каада-салты, маданияты, тили жөнүндө кеңири түшүнүк берүүгө, араб тилиндеги илимдердин жетишкендиктерине таянып, өз коомунун жана маданиятынын өкүлдөрүн ошол доорго ылайык илим үйрөнүүгө чакырган кадамды жасашкан.

XI к. аалымдары түрк калктарынын этнографиясы тууралуу да өтө кеңири маалыматтарды берүүгө умтулушкан. Түрк элдери жана уруулары тууралуу кабарлар Мухаммед ал-Хорезми, Ибн Хордатбех (IX к.), Истахри, Ибн Хаукал, Абу Дулаф, Ибн ал-Факих, Мукаддаси, “Худуд ал-‘аалам”, Мас’уди (Xк.), Бейхаки, Беруни (XI к. биринчи жарымы) сыяктуу ж.б. аалымдардын эмгектеринде жолугат.

Ж.Сыдыковдун пикири боюнча кыргыздар жана Теңир-Тоонун түрк тилдүү калктары руна жазуусун IX кылымга чейин пайдаланып, кийинчерээк аны уйгур, араб жазмасына алмаштарган. Ушул жерден, аймактагы саясий мамилелер, саясий кырдаал, үс-төмдүк маселеси менен тил саясатынын тыгыз байланышын көрүүгө болот. Тил, айрыкча жазма – улуттун, этностук топтун өзүн-өзү андоосунун (улуттук иденттүүлүк) эң маанилүү куралы катары доордун саясий процессинен эч качан сыртка чыга алган эмес.

Түрколог Н.А. Баскаковдун пикирине таянсак, байыркы түрк тилинин эстеликтерин талдоодон улам түрк-руна жазмасынын бири байыркы кыргыз жазуусу болгон [2, 23-б.]. Кыргыз жазма маданияты кыргыз маданиятынын олуттуу бутагы катары жалпы түрк маданий карым-катнашынын туундуларынан болгону деле талашсыз. Ошол эле учурда кыргыз руна сымал жазуусунун тамыры кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө да негизделип, тийиштүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон.

Адабияттар:

1. Аманжолов А.С. К генезису тюркских рун [Текст] / А.С. Аманжолов. // Вопросы языкознания. - Алма-Ата, 1978. - №2. - С. 76-87.
2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков [Текст] / Н.А. Баскаков. - М.: «Комкнига», 2006. - 288 с.
3. Батманов И.А. и др. Современная и древняя Енисейка [Текст] / И.А. Батманов, З.Б. Арагачи, Г.Ф. Бабушкин. - Фрунзе: [б.и.], 1962. - 252 с.
4. Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности [Текст] / И.А.Батманов. - Фрунзе: [б.и.], 1959. - 220 с.
5. Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии [Текст] / Ч. Жумагулов. - Фрунзе: Илим, 1967. - 168 с.
6. Жусупова М. Байыркы Талас жазуу эстеликтери [Текст] / М.Жусупова // Алтайская цивилизация и родственные народы Алтайской языковой семьи. - Бишкек, 2017. - С. 410.
7. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические надписи на Центральном Тянь-Шане [Текст] / С.Г. Кляшторный // Известия МОН РК и НАН РК. Серия общественных наук. - СПб., 2001. - №1. - С. 83-89.
8. Конкобаев К., Сыдыков С. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кк.) [Текст] / К.Конкобаев, С.Сыдыков. - Бишкек: КТМУ, 2001. - 337-б.
9. Кызласов И.Л. Рунические письменности Евразийских степей [Текст] / И.Л. Кызласов. - М.: [б.и.], 1994. - 328 с.
10. Лившиц В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика [Текст] / В.А. Лившиц // Источниковедение Кыргызстана: (с древности до XIX в.). - Бишкек: Илим, 1996. - С. 215-273.
11. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков: Тексты и переводы. [Текст] / С.Е. Малов. - М.- Л.: [б.и.], 1952. - 118 с.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии [Текст] / С.Е. Малов. - М.-Л.: [б.и.], 1959. - 111 с.
13. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования [Текст] / С.Е. Малов. - М., - Л.: [б.и.], 1951. - 452 с.
14. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина [Текст] / П.М.Мелиоранский. - ЗВОРАО, 1899. - Т. XII. - Вып. II-III. - 159 с.
15. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. [Текст] / В.В.Радлов. - СПб.: [б.и.], 1893. - Т.1. - Ч.1. - 122 с.
16. Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии [Текст] / Э.В. Ртвеладзе. - Ташкент: [б.и.], 2005. - 288 с.
17. Сыдыков Ж.К. Древнетюркские рунические памятники и кыргызский язык [Текст] / Ж.К. Сыдыков // Диалог цивилизаций. - Б.: Илим, 2003. - Вып.3. - С. 43-47.
18. Табалдиев К.Ш., Солтобаев К.Ш. Рунические надписи Кочкорской долины [Текст] / К.Ш. Табалдиев, О.А. Солтобаев // Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики. - Б., 2001. - №1-2. - С. 68-73.
19. Усеев Н. Енисей жазма эстеликтери. I: лексикасы жана тексттер [Текст] / Н.Усеев. - Бишкек: [б.и.], 2011.-180с.
20. Чоротегин Т.К. Жазма маданият жана дастан [Текст]/ Т.К. Чоротегин // Кыргыз руху – «Манас»: Адабий изилдөөлөр. Табылгалар, эскерүүлөр / Түз.: К.Эдилбаев, Э.Кылычев. - Бишкек, 1995. - 246-249-бб.
21. Чоротегин Т.К. Краткий курс по изучению арабской графики современных кыргызов КНР [Текст]: Учебное пособие. Для студентов-историков. / Т.К. Чоротегин; Редактор Т.Н. Омурбеков. – Бишкек: КНУ, 2002. - 22с.
22. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков[Текст] / А.М. Щербак. - Л.: [б.и.], 1977. - 191 с.
23. Thomsen V. Turcica. Etudes concernant l' interpretation des inscriptions de la Mongolie et de Sibterie - MSFOu. 1916/37.
24. Orkun Hüseyin Namuk. Eski Türk Yazulan. I-IV. - Istanbul. 1936-1941.
25. Tekin T. Orhon Yazitlari. - Ankara. 1988. - 200 s.